

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 725(477)

В.В. Вечерський

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Стаття присвячена сучасним теоретичним підставам наукових досліджень історії архітектури України XVII–XVIII ст. Проаналізовано основні концептуальні підходи, виділено перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Ключові слова: історія архітектури, теоретичні основи, доба Гетьманщини.

Архітектура як мистецтво організації життєвого середовища людини належить до найважливіших атрибутів цивілізації. Ще стародавні греки справедливо вважали архітектуру матір'ю пластичних мистецтв – живопису, скульптури, декоративного мистецтва. Водночас, для кожного народу його архітектура є ніби історичним паспортом, засвідчуючи вік, походження, ступінь розвитку, взаємозв'язки з іншими культурами. За словами нашого великого письменника Миколи Гоголя, «архітектура – також літопис світу: вона промовляє тоді, коли вже мовчать і пісні, і перекази...» [1].

Український народ упродовж своєї багатотисячолітньої історії створив напрочуд своєрідну архітектуру. Ще до недавня вона була невідомою не лише в світі, а й у самій Україні. Такі шедеври її, як Софія Київська, Почаївська і Києво-Печерська лаври, Кам'янець-Подільська фортеця, історичний центр Львова та багато інших у зарубіжних виданнях найчастіше фігурували як об'єкти російської чи польської архітектури. Причиною всього цього був бездержавний статус України.

Нині, після відродження державності і повернення України до сім'ї цивілізованих країн, необхідно представити собі і світові надбання української архітектури як свідчення нашої національно-культурної повноцінності. Отже, актуальність теми визначається необхідністю формування історії української архітектури, а також пам'яткознавства на сучасних методологічних засадах.

Найгострішою проблемою є створення сучасної за методологією, опертої на надійну фактологічну базу, вільної від ідеологічних спотворень історії України, історії української культури і, як їх невід'ємної складової, – історії архітектури України. Як слушно зауважили американські експерти українського походження Адріан Каратницький та Олександр Мотиль «доки Україна холоднокровно й професійно, без зовнішнього впливу, не напрацює власну історіографію, її держава й далі потерпатиме від поділів, а її суспільству бракуватиме згуртованості» [2].

На сьогодні ми вже маємо багатотомну «Історію української культури», створену колективами науковців шести провідних інститутів гуманітарного профілю НАН Укра-

їни [3]. За участю автора цього матеріалу у 2003 р. вийшли в світ перша в нашій історії фундаментальна «Історія української архітектури» [4], а у 2006–2011 рр. – багатотомна «Історія українського мистецтва» [5].

У цьому контексті не зменшилася, а навпаки – збільшилася потреба в ґрунтовних наукових дослідженнях основних історичних періодів розвитку архітектури на теренах України, а саме: античної доби; доби княжої Руси-України; литовсько-польської доби; доби Гетьманщини; доби імперій; радянської доби. Монографічне дослідження основних історичних періодів розвитку архітектури вкрай необхідне у трьох аспектах:

як складова фундаментальної наукової історії архітектури, оскільки всі попередні застаріли не тільки з методологічного, а й з фактологічного боку, а згадане вище видання («Історія української архітектури»), на думку деяких фахівців, хибує на поверховість [6];

для використання в навчальному процесі при підготовці архітекторів, урбаністів, дизайнерів, мистецтвознавців, істориків, пам'яткознавців;

для формування сучасної науково-методичної бази сфери охорони та реставрації архітектурної спадщини.

Крім того, особливої ваги зараз набувають дослідження стилістики архітектури України на основних історичних етапах її розвитку. Видатний український мистецтвознавець, представник Віденської школи історії мистецтва Володимир Залозецький ще у 1937 р. вивів досить чітку формулу співвідношення так званих великих світових стилів з українськими архітектурно-мистецькими реаліями як співвідношення універсального і специфічного: «В Україні ми можемо знайти відгуки різних стилів (романського, готичного, ренесансового, барокового), однак вони виступають не у своєму чистому вигляді, як у Центральній Європі, а органічно трансформуються з місцевими мистецькими традиціями» [7].

Проблематика взаємозв'язку української культури (і архітектури як її невід'ємної складової) з великими світовими (фактично – європейськими) стилями має ще й політичний і навіть геополітичний вимір, дуже точно сформульований культурологом Оксаною Пахльовською: «Перш ніж говорити про системну побудову [української культури], мусимо говорити про системну деструкцію, якої зазнала українська культура впродовж ХХ століття, а до того ще кілька віків перед тим. Жодна з європейських культур ніколи, ні за яких умов не зазнавала такого системного нищення, як українська. Сьогодні вже до певної міри суспільство засвоїло історію репресій інтелектуальної, мистецької, політичної еліти з боку радянського режиму. Існують, однак, інші, менш видимі факти знищення української культури. І в цих невидимих фактах величезну роль відіграє радянська інтерпретація україн-

ської культури. Заборони завжди прицільно вибіркові. Не випадково з української культури були вилучені саме ті фрагменти, які пов'язували Україну з Європою – насамперед бароко й модернізм. За великим рахунком, йдеться про вівісекцію культури. З живого організму культури видалені ті її фрагменти, які були будівельним матеріалом європейської ментальності України» [8].

Автор цього матеріалу має чимало праць, присвячених архітектурі доби Гетьманщини. Окрім численних статей у наукових фахових виданнях, ця тема стала провідною при підготовці й захисті кандидатської дисертації [9], при написанні першої ґрунтовної наукової монографії [10] та завершенні підготовки авторських розділів у «Історії української архітектури» [11, с. 192–243] та «Історії українського мистецтва» [12]. Протягом першого п'ятнадцятиріччя ХХІ ст. ця тема стала провідною як для монографічних досліджень автора [13], так і для науково-популярних книжок [14]. Відтак з'явилася доконечна потреба відрефлексувати й узагальнити теоретичні основи цих досліджень.

З огляду на це метою статті є з'ясувати теоретичні основи дослідження процесів формування та розвитку архітектури доби Гетьманщини (1648–1781 рр.) у географічних межах сучасної території України.

Завданнями є аналіз основних концептуальних підходів до вивчення архітектури доби, з'ясування її стилістики, еволюції та місця в загальноєвропейському архітектурному процесі.

Об'єкт нашого дослідження – архітектура – досі не має однозначного тлумачення. Згідно з сьогоднішніми теоретичними уявленнями, архітектура є специфічним суспільним явищем, процесом пізнання і перетворення суспільством середовища життєдіяльності людини відповідно до її духовних та матеріальних потреб [15]. Це явище пов'язане з мистецтвом, наукою, технікою, виробництвом, але не тотожне ні мистецтву, ні науці, ні техніці, ані виробництву. Архітектура – це єдність архітектурного середовища і архітектурної діяльності. Принципова відмінність архітектури від будівництва полягає в тому, що в архітектурі присутня мистецька складова, відповідно до знаменитої тріади Вітрувія: корисність, міцність, краса. З огляду на це історія архітектури, в нашому розумінні, аж ніяк не зводиться до історії будівництва, як то вважають більшість істориків та інших не архітекторів, котрі пробують щось писати про архітектуру.

Архітектура як мистецтво має справу з простором і масою. Завдання архітектури – створення простору, який вміщає людей і процеси людської життєдіяльності. Для цього використовуються матеріальні елементи, що вичленовують й організують архітектурний простір, який виникає та існує тільки у взаємодії з масою цих елементів. Художній зміст архітектури полягає в перетворенні утилітарної (корисної) будівельної конструкції на художню композицію. Але архітектурна діяльність принципово відмінна від художньої творчості – тим, що архітектурна

діяльність є формою суспільного буття, тоді як художня творчість є формою суспільної свідомості. Створення естетичної цінності становить мету творчості у мистецтві, і вся творчість в силу цього стає діяльністю естетичною. В архітектурі ж мета творчості – створення матеріальної архітектурної форми, естетична цінність якої є лише однією зі сторін її загальної цінності. Отже, архітектура – це і конкретні архітектурні об'єкти, і процес створення цих об'єктів; і саме архітектурне середовище, і людська діяльність щодо створення цього середовища.

Українська архітектура, а особливо стилістичної доби бароко, відзначається тим, що її постійно намагалася ліквідувати російська окупаційна влада. Системне нищення радянським режимом української архітектури докладно проаналізовано у нашій монографії 2002 р., де на суто архітектурному матеріалі підтверджено «прицілну вибірковість» руйнівних акцій російської комуністичної влади [16]. Що стосується стилю бароко і його присутності в архітектурі України, то цей стиль був проскрибований за радянських часів ще й тому, що він хронологічно пов'язаний з забороненою раніше історичною епохою – добою Гетьманщини, коли внаслідок національної і соціальної революції, яка розпочалася в 1648 р., та численних війн, які вели гетьман Богдан Хмельницький та його наступники, Україна виборолла державність у формі автономії, втрачену потім в останній чверті ХVІІІ ст.

Гетьманщина як українське автономне державне утворення під владою гетьманів, що охоплювало частину українських земель, є не лише визначним явищем в історії України. У зв'язку з цим вважаємо необхідним зробити важливе застереження: Гетьманщину можна розглядати і як поняття географічне, і як поняття хронологічне. Географічно – це два регіони України – Північне Лівобережжя й Середня Наддніпрянщина. Це сучасні області Чернігівська, Полтавська, північна половина Сумської, лівобережні половини Київської та Черкаської областей, а також південно-західна частина Брянської області Російської Федерації. Їх здавна об'єднують географічним терміном «Гетьманщина» як територію, що протягом 1648–1765 рр. перебувала під владою гетьманів.

Як хронологічне поняття термін «Гетьманщина» використовується для означення часу існування Української держави ХVІІ–ХVІІІ ст., яка мала різні найменування, як то: Військо Запорозьке, Велике Князівство Руське, згодом – Малоросія. В українському народі утвердилось найменування «Гетьманщина». При цьому слід пам'ятати, що ця козацька держава в перебігу свого існування охоплювала різні терени – від Наддніпрянщини, Лівобережжя разом з Правобережжям і навіть частиною Білорусі (за часів Богдана Хмельницького) до однієї лише Лівобережної України (за часів останнього гетьмана Кирила Розумовського). Нижня хронологічна межа, тобто початок існування Гетьманщини, визначена 1648 р. – початком Національно-визвольної війни, яка отримала назву Хмельниччини й спричинила подальший бурхливий соціально-політич-

ний і культурний розвиток України. Верхня хронологічна межа, тобто час припинення існування Гетьманщини, не може бути визначена з такою ж чіткістю, як нижня. Зокрема, вона не збігається з 1765 р. – моментом ліквідації гетьманства згідно з указом російської імператриці Катерини II. Це пояснюється тим, що попри усунення з посади останнього гетьмана Кирила Розумовського, автономія тодішньої Гетьманщини-Малоросії зберігалася аж до кінця 1781 р., коли її було поділено на губернії і запроваджено загальноросійські адміністрацію і судочинство. Тоді й були ліквідовані найважливіші (але далеко не всі) ознаки української автономії. Після цієї дати архітектура земель підросійської України розвивалася в загальноімперському річищі, а на західноукраїнських землях відбувались аналогічні процеси в складі монархії Габсбургів. Така жорстка «прив'язка» хронологічних меж формування архітектури до періодизації суспільно-політичного розвитку нашої країни пояснюється великою соціальною обумовленістю архітектури, її залежністю від стану суспільства і державності.

Гетьманщина назавжди закарбувалася в національній свідомості українців як ключове явище нашої історії, бо саме вона давала українцям більше самоврядування, ніж вони будь-коли до того мали, починаючи з часів падіння Галицько-Волинського князівства.

Виходячи з сучасних теоретичних засновків, архітектуру конкретної історичної доби слід вивчати в межах всієї України в її теперішніх кордонах. Ці межі дещо вужчі сучасної української етнічної території, але ширші, ніж українська етнічна територія у XVII–XVIII ст. Найбільшою уваги потребують ті регіони, де архітектурна діяльність була в цю добу найінтенсивнішою – на Наддніпрянщині, Лівобережжі, Слобожанщині. Важливо не обійти увагою і регіони з меншою інтенсивністю архітектурного процесу, такими як Волинь, Поділля, Крим. При цьому слід залучити статистичний аналіз наявності артефактів доби Гетьманщини в різних регіонах теперішньої України, що дозволить забезпечити коректність дослідження.

Такі дослідження необхідні для з'ясування шляхів становлення української архітектури протягом попередніх століть, її своєрідності, ролі автохтонних засад та різноманітних впливів, її внеску до скарбниці світової культури і зрештою – визначення шляхів подальшого розвитку національної архітектури та збереження архітектурної спадщини. Таким чином має бути створене сучасне історико-теоретичне підґрунтя для викладання історії архітектури та історії містобудування (урбаністики), методики охорони та реставрації архітектурної спадщини у вищих навчальних закладах при підготовці різних категорій фахівців (архітекторів, мистецтвознавців, урбаністів, дизайнерів, культурологів, реставраторів, музеєзнавців, пам'яткознавців). Це важливо для опрацювання наукової методики та вирішення прикладних проблем охорони та реставрації пам'яток архітектури й містобудування, захисту від спотворення історичних міст, реге-

нерації історичних містобудівних утворень.

Ми розглядаємо архітектурний процес, виходячи з принципу історизму, тобто у неподільній єдності архітектури з містобудуванням (урбаністикою), які у XVII–XVIII ст. ще перебували в синкретизмі й не були розділені так, як зараз.

Щодо методики дослідження архітектури Гетьманщини, зазначимо, що мають застосовуватися методи теоретичних досліджень, а саме історичний метод при системному підході, коли об'єкт вивчення – архітектура певної епохи – розглядається у виникненні і розвитку. Це дозволяє простежити процеси становлення архітектури в хронологічній послідовності з виявленням внутрішніх і зовнішніх зв'язків, суперечностей та закономірностей. При цьому системний підхід полягає в комплексному вивченні об'єкта як певної єдності з узгодженим функціонуванням частин і цілого. Оскільки об'єкт дослідження є складною взаємопов'язаною багатоелементною системою (включає такі ієрархічні рівні, як система розселення, окремі населені пункти, архітектурні комплекси й ансамблі, окремі будівлі і споруди, їх частини і деталі), то слід застосовувати методи структурно-генетичного аналізу та синтезу з декомпозицією системи на підсистеми, які досліджуються автономно, з подальшим їх узгодженням. Мають аналізуватися як бібліографічні, архівні (писемні, картографічні, іконографічні) джерела, так і наявні емпіричні дані у вигляді проектних матеріалів та наслідків їх реалізації – архітектурних артефактів. Тому не уникнути й методів емпіричних досліджень: спостереження, натурні дослідження, порівняння, статистичний метод та картографування.

Необхідно здійснити докладний історико-архітектурний аналіз великого корпусу архівних картографічних та фіксаційно-проектних документів XVII–XVIII–XIX ст. щодо розпланування і забудови українських міст, сакральних і оборонних комплексів; уточнити джерелознавче значення збережених донині пам'яток архітектури й містобудування розглядуваної доби. Тільки на цій основі можна коректно визначити суть архітектурних процесів ранньомодерного часу, виявити закономірності й особливості процесів типологічного і стильового розвитку архітектури доби Гетьманщини.

Як висновки з зазначеного вище маємо акцентувати на тому, що сьгоднішні теоретичні уявлення дозволяють розглядати архітектуру України як самостійне явище, а не як похідну від архітектури сусідніх країн чи маргінальне явище під впливом центральноєвропейського архітектурного процесу, як це мало місце в працях низки попередніх дослідників [17]. Високий рівень самодостатності української архітектури на основі синтезу візантійських і автохтонних традицій та вибіркового засвоєння досвіду інших культур дозволяє зробити висновок про своєрідність архітектурного процесу на українських землях.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі виходять з того, що потребують детальнішого з'ясу-

вання такі питання:

висвітлення впливу спадщини попередньої доби та суспільних зрушень середини XVII ст. на становлення і розвиток архітектури доби Гетьманщини;

виявлення характеру професійної діяльності архітектора цієї доби;

уточнення етапів розвитку архітектури;

дослідження містобудівних аспектів архітектури з виявленням закономірностей та особливостей формування і розвитку структури й композиції міст, ролі фортифікаційних і монастирських комплексів у формуванні розпланувальної, об'ємно-просторової структури та образних характеристик містобудівних утворень;

з'ясування розпланувальних та об'ємно-просторових структур провідних типів сакральних і цивільних будівель та споруд з особливим акцентуванням типологічних контамінацій і маргінальних типів;

дослідження засобів формування архітектурних об'єктів, конструктивних та архітектурно-пластичних вирішень основних типів будівель;

з'ясування стилістики архітектури, її еволюції та контексту;

виявлення регіональних особливостей архітектури;

визначення ролі й місця архітектурної спадщини доби Гетьманщини в розвитку української архітектури та урбаністики протягом XIX–XX століть.

ПОСИЛАННЯ

1. Гоголь Н. Собрание сочинений. – В 6-ти т. – М.: Гос. изд-во худ. лит., 1953. – Т. 6. – С. 57.
2. Каратницький А., Мотиль О. Історична битва триває // День. – 2009. – 11 липня. – С. 4.
3. Історія української культури. – У 5- т. – К.: Наукова думка, 2001–2003.
4. Історія української архітектури / Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованок та ін.; за ред. В. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 514 с.
5. Історія українського мистецтва: У 5 т. – К., 2006–2011.
6. Могитич І. Попереднє зауваження до «Історії української архітектури» // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів 2003. – № 13. – С. 167–175; Пламеницька О. «Історія української архітектури»: міркування з нагоди появи // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – № 2. – С. 116–128.
7. Чит за: В. Передмова до публікації праці В. Залозецького «Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Підкарпатській Русі» // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – № 3. – С. 53.
8. Пахльовська О. Шлях України до самої себе лежить через Європу // Пам'ятки України: історія та культура. – 2009. – № 2. – С. 94–95.
9. Вечерський В. Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (особливості становлення та розвитку. 1648–1781 рр.): Дис. канд. архітектури: 18.00.01 / Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. – К., 2001. – 188 с.
10. Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. – К.: Головкивархітектура, 2001. – 350 с.
11. Вечерський В. Архітектура 2-ї половини XVII – 70-х років XVIII ст. // Історія української архітектури / Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованок та ін.; за ред. В. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.: іл.
12. Вечерський В. Мистецтво середини XVII – середини XVIII століття: Архітектура // Історія українського мистецтва: у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – К., 2011. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVI–XVIII століття. – С. 280–376.
13. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.; Його ж. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видвничий дім А.С.С., 2005. – 588 с.; Його ж. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-

ко-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.

14. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.; Його ж. Українські дерев'яні храми. – К.: Наш час, 2007. – 271 с.; Його ж. Українські монастирі. – К.: Наш час, 2008. – 400 с.; Його ж. Монастирі та храми Путивльщини. – К.: Техніка, 2007. – 168 с.; Його ж. Українська спадщина: Історико-культурологічні есе. – К.: Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва, 2004. – 340 с.; Його ж. Втрачені святині. – К.: Техніка, 2004. – 176 с.

15. Архітектура: Короткий словник-довідник / А. Мардер, Ю. Євреїнов, О. Пламеницька та ін.; За заг. ред. А. Мардера. с К.: Будівельник, 1995. – С. 27.

16. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.

17. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К.: Держбудвидав УРСР, 1957. – С. 3–4; Історія українського мистецтва: В 5-ти т. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1968. – Т. 3. – С. 5–6; М. Архітектура Лівобережної України XVII століття. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 6, 28–29; Січинський В. Українська архітектура // Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 248.

Вечерский В.В. Теоретические основания исследования архитектуры Гетманщины

Статья посвящена современным теоретическим основаниям научных исследований истории архитектуры Украины XVII–XVIII вв. Проанализированы основные концептуальные подходы, выделены перспективы дальнейших исследований в данном направлении.

Ключевые слова: история архитектуры, теоретические основания, период Гетманщины.

Vechersky V.V. Theoretical basis of study of architecture in Hetmanate period

Article is devoted to modern theoretical bases of research the history of architecture in Ukraine XVII–XVIII centuries. The basic conceptual approaches selected for further research in this area.

Key words: history of architecture, theoretical basis, Hetmanate period.

15.01.2017 p.

j

УДК 725.94(477):303.4«185/19»

О.Д. Савицький

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ М. ГЛУХОВА (СЕРЕДИНА XIX – XX СТ.)

Робота присвячена аналізу питань, пов'язаних з вивченням культурного надбання міста Глухова. Узагальнюються матеріали робіт перших дослідників історії Глухова Д.Я. Самоквасова та М.О. Лазаревського, висвітлюється діяльність колективу вчених та музейників часів українізації та вивчення окремих видів пам'яток у післявоєнний час.

Ключові слова: Глухів, археологія, музей, пам'ятка старовини, дослідник.

Дослідження старожитностей Глухова триває вже понад півтора століття. За цей час вченими було опрацьовано значну кількість різноманітних джерел, обстежено пам'ятки архітектури та археології, що знаходяться на території міста. Загалом історію їх вивчення можна розділити на кілька етапів. При цьому бралися до уваги історичні події, розвитку методів та методик наукових досліджень, становлення пам'яткоохоронної справи у Глухові.

У роботі автор ставить мету прослідкувати у ретроспективі внесок у питання вивчення та охорони пам'яток культурної спадщини вчених, чия діяльність була пов'язана з дослідженням історії Глухова та музейною справою. Початок дослідження у цьому напрямку припадає на